

Alföldy Jenő

A szociográfia ihlető ereje

Megemlékezés Zám Tiborról

A kecskeméti *Forrás* folyóiratot rendszeresen olvasók tudják, hogy az 1969-ben még kéthavonta napvilágot látó periodika, 1974-től havi folyóirattá bővülve, ezt az alcímet viseli: „Szépirodalmi, szociográfiai és művészeti folyóirat”. A hangsúlyt most a *szociográfiára* helyezem, a műfajt rendszeresen és kiemelkedő szinten művelő, novellistaként, regényíróként is ismert Zám Tiborról (1929–1984), a *Forrás* oszlopos munkatársáról megemlékezve. A szépirodalom és a publicisztika határvidékén egyensúlyozó műfajnak, a szociográfiának volt felelőse és művelője a szerkesztőségben egészen haláláig, országos szinten is magas fokon.

Két kisregénye, a *Túl a poklon*, a satirikus *Interurbán*, valamint a *Szeplős fogantatás* (1983), továbbá *Jelenések napja* című, vegyes műfajú kötete mellett több könyvben adták ki riportjait és szociográfiáit, illetve szociográfiai tanulmányait a következő címek alatt: *Bács-Kiskunból jövök* (1973), *Hortobágyi jegyzetek* (Szirmai Brigitta fotóival, 1975), *Tanyabejáró* (1977), valamint *Tények és indulatok* (posztumusz, 1987).

E fölsorolás már sejteti, hogy a vidéki magyar társadalom állapota, története és jövője izgatta. Érdeklődését a tanyavilág, és általában a peremhelyzetben élő, mezőgazdasági munkából élő emberek életmódja, megélhetési körülményei, küszködése és életképessége kötötte le. Vállalta írásainak publicisztikai jellegét, mert közösségi érzelmű író volt. Felnőtt életének tizenkilenctől harminckét éves koráig tartó szakaszában pedagógusnak készült az egri főiskola magyar-történelem szakán. 1952-től a debreceni agrártudományi felső iskolában tanársegédi beosztásban oktatta a diákokat, majd tanulmányi előadóként dolgozott. 1957-től a Hortobágyon, Parádon és Biharkeresztesen vállalt tanári állást, végül 1969-től egy kúriaszerű, régiségében szegényes Kecskemét melletti tanya lakójaként járt be utolsó, véglegesnek mondható munkahelyére, a kecskeméti *Forrás* szerkesztőségébe. Hatvani Dániel mellett neki és követőiknek köszönhető, hogy Kecskemét kulturális folyóirata kialakította és a megváltozott körülmények között is őrzi valóságirodalmi jellegét.

A műfajnak jelentős múltja van irodalmunkban. Hagyományai a harmincas-negyvenes évek népi íróinak műveire nyúlnak vissza. Erdélyben például a trianoni békediktátum miatt elszakadt magyarság megmaradását szolgáló Mikó Imre, Kós Károly, Nagy István, Böződi György vagy Tamási Áron, a Felvidéken

Fábry Zoltán, a Délvidéken Szenteleky Kornél és köre művelte a társadalomkutató és tényfeltáró műfajt. A közös eredet legalább a falujáró Móricz Zsigmond riportjaira, Móra Ferenc Alföld-kutatásaira, a *Kiskunság* életéről tanuskodó és Zám Tibornak közvetlen példát adó Nagy Lajos, a Dunántúlon kutakodó Fülep Lajos, majd Kodolányi János röpiratszerű, a népességfogyás vészharangját megkondító társadalomkritikai írásaira tekint vissza. Az ő nyomukban bontott zászlót a népi írók mozgalma, egyre határozottabban követelve a „hárommillió koldus” emberibb életét. Illyés Gyula, Erdei Ferenc, Féja Géza, Kovács Imre, Szabó Zoltán és a nagy nemzedék többi kiválósága jelentős megújulást hozott irodalmunkba. A háború után hosszú évekre megszakadt a sokat ígérően demokratikus, szociális töltésű irodalmi és társadalomtudományi áramlat. A hatvanas és hetvenes években föléledő hagyományok legkiválóbb képességű szociográfusainak sorában kell számon tartani Zám Tibort és pályatársait, akik letették az asztalra a maguk szociológiai állásfoglalású műveit. Albert Gábortól, Csák Gyulától, Csoóri Sándortól, Fekete Gyulától Galgóczi Erzsébeten át Tornai József, Lázár Istvánig, Szász Imréig, Varga Domokosig, és még tovább terjed ez a maradandó rajzás. Említendő Moldova György is a maga sikerkönyveivel, a Zám által több ízben is idézett, Csongrád megyében működő, bátorságával ugyancsak kitűnő Mocsár Gábor. És külön kiemelem Hatvani Dánielt, aki a *Forrás*nál Zám Tiborral sok évig egy időben dolgozott. Hatvani Zámhoz hasonlóan tanyaspecialista volt, és főszerkesztőként nemcsak saját írásainak bátor szókimondásáért, hanem olykor a nála alkatilag óvatosabb Zám Tibor tényfeltáró publicisztikáinak „odafönt” nemigen „tűrt” igazmondásáért is tartotta hátát. (Szerencsének mondható, hogy a megye vezetésében dolgozó dr. Romány Pál kiváló mezőgazdasági szakember volt; Zám Tibor itt-ott mint tudós közgazdát idézi.) A szociográfus nem akarta kihívni maga ellen a sorsot, de a puszta tények felsorakoztatásával már sikerült fölkaparnia a hazai, különösen a Bács-Kiskun megyei tanyapolitika állóvizét. Az pedig eléggé posványosnak, olykor elnyeléssel fenyegetően mocsarasnak bizonyult.

Zám Tibor olthatatlan szenvedéllyel, éber figyelemmel járta az országot, főként Bács-Kiskun tanyavilágát és falvait. Ez a megye még ma is bővelkedik a szórványtelepülésekben. A Berettyóújfalun született, s a vidéki élet iránt különösen fogékony író, úgy sejtem, azért választotta a szociográfia műfaját, mert maga is „alulról jött”, a hazai lakosság szegény sorsú, plebejusi rétegéből. A gyenge fizikumú, testi szenvedésével naponta megküzdő író és mezőgazdasági szakember egy igazi értelmiségi öntudatával fölverte szembe saját hátrányos helyzetével. A szegénység és elmaradottság miatt nehéz sorsú emberek között találta meg értelmes és közhasznú tennivalóit. A szó talán ósdi cseng, de elkötelezett író volt. A szociográfia műfaját is tévesen véli az esztéták egy része elavultnak. Kimondható viszont, hogy ma hiányzik a tényirodalom művelőinek utánpótlása. Pedig a közelmúlt nagy változásai is érdemesek volnának a föltárára.

Zám Tibor a megyei szórványtelepülések, a Bács-Kiskun megyében leginkább elterjedt tanyák lakóira fordította a közfigyelmet. A mezővárosok, falvak lakói között is akadtak tanyatulajdonosok, de ők legföljebb nyaranta laktak odakint, s művelték néhány parcellára rúgó gyümölcsösüket, szőlőjüket. A szociográfus nem velük, hanem az egész évben a tanyán élőkkel foglalkozik elsősorban. Arra

aligha számíthatott, hogy a tanyaiak folyóiratot vásárolnak és olvasnak, s hogy felvilágosító szándékú és erkölcsi alapozású gondolataival közvetlenül hatni tud az iskolázatlan, nemritkán analfabéta emberekre. Arra összpontosított, hogy megfigyeléseivel, jólérsétségével egyrészt a jó kritikai érzékű értelmiséget, másrészt a megyei hivatalosságot tájékoztassa és készítse jobb belátásra, hogy a túrhetetlen viszonyok igazságosabb elbírálásáért és jobbításáért tegyenek valamit. Már a tanyaiak életét befolyásoló törvényekkel is baj volt, nemhogy a betartatásukkal. Erre lépten-nyomon fölfigyel az olvasó: a tényekkel szembesített rendeletek nemegyszer fölháborítóak voltak. Csak egy példa: míg a tanyai traktortulajdonosokra nem vonatkoztak az adózás szabályai, addig a lótartásért borsos összegeket kellett fizetniük a tanyaiaknak. Vagy: a magángazdaságok kisbirtokosai nem vehették meg a téeszeknél kimustrált, de még használható mezőgazdasági gépeket; inkább kerültek roncstelepekre, mint hogy a „maszekok” életét megkönnyítsék valamelyest.

Zám gondosan fölmérte a sokszor bejárt megyei tanyavilág életét, a tipikus és lehetséges sorsok alakulását. Statisztikákra hivatkozva különböztette meg a kétlaki – a tanyán gazdálkodó, de nagyobb településekre ipari munkásként, alkalmazottként bejáró – emberek sajátos problémáit a rossz, sokszor használhatatlan dűlőutak, a távolsági buszközlekedés hiányosságait megkínáló gondjaitól. Kimutatta a létminimum alatt élők és az élelmesek-élősködők közti eltérést. Föltárta a szakmai ismeretek híján kedvezőtlen besorolását, „maszek alapon” is kizsákmányolható munkások enyhén szólva előnytelen helyzetét. Az asszonyok dolga még nehezebb volt a férfiakénál. Külön elismerés illette meg a feltörekvőket, akik iskoláztatták gyerekeiket – sajnos nem ez volt jellemző. Ma is látja az ember, hogy a Kiskunságban miként élnek a tanyák maradékain rekedt öregek, néhol a kitorés lehetőségeiről lemondó fiatalabbak. Látja a szerző a tanyaiak előregedését, a pár száz forintos, nevetséges nyugdíjon tengődő, magányosan élő, a ház körüli munkából is egyre inkább kivénülő felebarátaink távollátalanságát.

A tanyavilág sorsának befolyásolására elvben alkalmas, magas beosztású hivatalnokok közömbösségét, olykor tisztességtelenségét nem hallgatja el a szociográfus. De nem személyeskedik, rövidítve sem említi vizsgálati alanyainak nevét. Hangváltásaival jól érezteti, ha az egymásnak ellentmondó rendeletek között lavírozó hivatalnokokkal találkozik. Zám nem tartozik a tollat fegyverként forgató, protestáló, a hatalmasságokkal szántsándékkal ütköző szociográfusok közé, de neki is voltak kínos sajtóperei és más kellemetlenségei a hatalommal, akárcsak a *Forrásban* publikáló, cenzúrával zaklatott Csoórinak, Hatvaninak, de legfőbb erényét, a tárgyilagosan is lázító tényfeltárást, a bajok gyökeréig hatoló társadalombírálatot ő is következetesen gyakorolta. Kimutatta, hogy a megyei tanyavilág több százezernyi szegényével egy párszáz fős, gyanúsán meggazdagodott réteg áll szemben, amely ügyeskedéssel, telekspekulációval, tiltott zugpálínkafőzéssel, kereskedéssel kirí a tanyaiak közül. A tanyarendszer társadalmi szerkezete konzerválja az alá- és fölérendeltséget, mesterségesen fönntartja az olcsó munkaerőt, és ami a pedagógus múltú Zám Tibor szemében oly szomorú, távol tartja az iskolaköteleseket a tanulástól, a szakmaszerzéstől, a falun, városon könnyebben elérhető társas élettől.

A tanyavilág útjában van a nagyüzemi termelésnek. Pedig a föld művelője téésztagnaként is ragaszkodik saját telkéhez, csöpp földjéhez, s reméli, hogy egyszer majd a *sajátból* is megélhet, ha lesznek gépei, s fölcseperedő gyerekeit is munkába állíthatja. A szocialista gazdaságpolitika a „padláslesöprések” éveit követően, a hatvanas években engedélyezte a háztáji gazdálkodást. Ez a termelési és életmódbeli kategória, ha szűkösen is, lehetővé tette, hogy – ha zanzásítva is – újraképződjön a magánszférába tartozó, kisárutermelői gazdálkodás. És ez sok mindennek táptalaja lett, amire a szocialista rendszer irányítói nem számítottak. Belátták, hogy a tulajdonosi státusnak már a legalacsonyabb szintjén is visszahúzza a földművelőket a szocialista termelési szerkezettől a régebbi gazdálkodási módba. A téésztagnak nem érzik magukénak a „közöset”, ellenségüknek érzik az új földesurat, a főnököt, az államot.

Zám Tibor alighanem legsikeresebb szociográfiai könyvében, a *Tanyabejáróban* olvasható az írónak az a szociográfiai fogantatású műve, amelyről elmondható: nagy port vert föl a maga idején. Érthető a nagy érdeklődés, a „közbotrány”, amelyet okozott megjelenésekor. *Szeszmesterek* címmel olvasható. Kiderül belőle, hogy a görbe út választására hajlamos tanyaiak fölöttébb csábító tevékenységre kaptak rá: a borhamisításra és a zupgálinkafőzésre. Zám Tibor – föltehetően óvatosságból – nem használta írásában a „bormaffia” vagy a „szeszfőző klán” kifejezést, de utólag találónak érzem az erős szót. A szerző ugyanis, kissé diplomatikusan homályos szóval, „szesz-szindikátust” emleget. Akkoriban sokan nem tudták megítélni, hogy a közgazdasági szakkifejezés, a monopóliumok egyik fajtájára utaló szó mennyire szorosán kapcsolódik a kapitalista gazdálkodáshoz. A napjainkban igen gyakran használt „korrupció” kifejezés is meglepő gyakorisággal tűnik föl Zám Tibor szociográfiai tanulmányaiban. E dicsőnek nem nevezhető jelenségről főként a zupgálinkafőzéssel és üzleteléssel kapcsolatban esik szó. A tanyákon virágzott a gyümölcspárlat *kisüzemi* termelése, ám ezzel szerényen fogalmaztam: Zám Tibor beszámol száz, kétszáz literes főzőüstökről és furfangosan összeszerelt, impozáns lepárlóberendezésekről is. Ahogy megszokott tárgyilagosságáról személyes hangra váltva elmeséli, messziről fölismerete azoknak a gépkocsiknak és egyéb tragacsoknak a rendeltetését, amelyek megerezkedett farral nyelték a homokdűlők porát. Ezekkel szállították hektoliter-szám a törvénytelenül eladott, később óriási feláron borként forgalmazott mustot, párlatot. A parasztembert akárhogy sanyargatják, van benne annyi lelemény, hogy sokáig büntetlenül folytatja ősi eredetű tevékenységét, amelyet Homérosz eposza, az *Odüsszeia* szerint már az egyszemű óriások, a küklopszok is űztek: a bortermelést. A parasztember az alkoholos italok hamisításához is értett, és jó, ha csak „erősítette”, azaz cukrozta a csekély maligámfokúra sikerült mustot, „nyújtotta”, vagyis vizezte bornak csúfolt portékáját, és nemcsak szőlőcefréből főzte a törkölypálinkát. Ezt elnézték a hatóságok, mert az állami és szövetségi nagyüzemek hasonlóan *csinálták* a bort Budafokon és egyebütt – „nagybani” kivitelezésben, hangzatos márkanévvel fölbélyegzett palackozással. Az ötvenes évek vinkóihoz, „zsupléihoz” nem kell visszatekinteni: előfordult ez jóval később is.

Az italtra mindig van kereslet, ezért még a fogyasztó is hallgat róla, tudván, hogy becsapják, és kétszeresen kockára veti egészségét, amikor bánatában,

ritkábban örömeiben benyakal. A finánc is tudja, hogy alig van gazdálkodó, aki ne vizezné, cukrozná a bort, ne dugdosná előle a kazalba pálinkásüvegeit, fűzfagallyal körbefont demizsonjait, marmonkannáit, amelyekben tiltott nedűk várják, hogy néhány közvetítő útján fogyasztóra találjanak. Az egyiknek járműve van, a másiknak bögrecsárdája, a harmadiknak vendéglős sógora, komája, a negyediknek pedig – Zám Tibor ebbe is beavat minket – messzire elért összeköttetése. A helyi mezőőrtől, a tanyákra kijárogató pénzügyőrtől, azaz finánctól, a zugkereskedőn és a nagyobb áruforgalmi központon át, egészen a tanácsi előadóig hosszú az út, a felső határ pedig a csillagos ég: talán még a minisztériumig is elér a nagymenő üzér keze.

Arra ritkábban tért ki a szociográfus, hogy a mustba vagy a pálinkába még milyen vendéganyagok kerültek. Az óvatosság indokolt: a törekeny termetű szerző nem rejtette véka alá, hogy nemegyszer megfenyegették: ne kémkedjen a tanyai borászok, szesz mesterek háza táján, mert megjárhatja. A másik oldalon még kínosabb volt a helyzet: a pozíciójukat féltő, „illetékes” hivatalnokok is szerettek volna, ha sok mindent elhallgat. A szociográfus meg is kerülte a legkényesebb kérdések közül például a borhamisítás, zugpálinkafőzés népegészségügyi következményeit. Tanúsíthatom: a fővárosi sajtóban sem volt szabad firtatni az alkoholizmus, az öngyilkosságok, a népességfogyás, a tiltott magzatelhajtás vagy az üzemi köztulajdont károsító lopkodás, általában a közerkölcs dolgait. Zám időnként „lefutott egy-egy tiszteletkört” a szocialista termelési szisztéma hangzatos eszmeiségéről, de annak hátrányait nem hallgatta el. Az utókor megérti, hogy ez nem pusztán konformizmus volt részéről, hanem az igazság kimondásának még vállalható ára. Másképpen nem tehette volna közzé legkedvesebb témakörének, a Bács-Kiskun megyei tanyavilágnak égető és változást sürgető szociális helyzetelemzését és a tágabb társadalmi-politikai hátteret.

Utólag visszatekintve a könyv bőven vett keletkezési idejére, a hetvenes évtizedre, Zám Tibor írásából kibontakozik előttem a korra szélében-hosszában jellemző erkölcsi züllöttsége. A hatalom úgy tudta, és sajnos sokan el is hitték neki, hogy hazánk a „legvidámabb barakk” a Szovjetunió felügyelete alá tartozó, szocialista besorolású országok között. Ez a nem is oly hízelgő megkülönböztetés (a vidám barakk is csak barakk, nem pedig lakóhely) talán igaz volt a vezetés felső rétegeiben s a középső szint egy részében is: az akkori üzletkötők például, akik külföldön magyar szempontból tudatosan előnytelenül szerződtek a külföldi partnerrel, jutalmul autócsodákkal tértek haza a nyugati országokból, és belakták a legjobb fekvésű „káderdülőket” Budapesten és más nagyobb városokban.

Zám Tiborhoz hasonló érzékenységgel és tárgyismerettel fölvertezt írókra, publicistákra és szociográfusokra van szükség ahhoz, hogy megtudjuk: vajon ma mi a helyzet a még mindig meglévő tanyavilágban, az engedélyezettnél több és rosszabb italok termelőivel és a szerencsétlen, alkoholbetegségben szenvedő fogyasztókkal – a zugfőzdek és zugivók egymást föltételező tényezőivel? Az 1989 utáni váltás zűrzavarát és következményeit és a mai vidéki élet zavarosában halászokat is szeretnénk világosabban látni.